

ры (многослойность курганных насыпей, наличие впускных погребений, выявление погребений с западной ориентировкой, с парным захоронением и с частичным трупопосожжением, а также фигурных углубленных сооружений, связанных с культом огня) зафиксировано в Дунай-Днестровском междуречье впервые. На основании прямых аналогий желтоярской посуде, ее орнаменту, в керамике стратифицированного поселения эпохи ранней бронзы Езеро (Болгария) памятник Желтый Яр, а также верхний хронологический рубеж усатовской культуры, в целом, датируются XXIV веком до н. э.

L. V. Subbotin, V. G. Petrenko

THE USATOVIAN BURIAL MOUND ZHELTY YAR

Findings from 13 burial mounds and 15 burial places of the Usatovian culture excavated in the sepulchre near vil. Zhelty Yar, Tatarbunary District, Odessa Region are reported and interpreted in the paper. Some properties of the burial rite in the Usatovian culture, namely, many layers of burial mounds, inlet burials, burials with west orientation, paired burials and partial corpse cremation, figured indepth structures related to the cult of fire, are registered in the Danube-Dniester interfluve for the first time. Taking into account direct analogies of the Zhelty Yar pottery and its decorative pattern with pottery found in the stratified settlement Ezero (Bulgary) of the Early Bronze period, the Zhelty Yar relics as well as the upper chronological limit of the Usatovian culture or the whole are dated the 24th cent. B.C.

Одержано 5.04.88

ЗОЛОТІ ПРИКРАСИ У ВИГЛЯДІ ГОЛОВИ ГЕРИ

М. В. Русяєва

У публікації дається аналіз чотирьох золотих прикрас у вигляді жіночої голови, визначається їх іконографія, хронологія і місце виготовлення.

О. С. Уваров у 1851 р. опублікував мініатюрну золоту підвіску у вигляді жіночої голови із пограбованого кургану на некрополі Ольвії¹. Невдовзі після цього в Пантікапеї було знайдено золоту сережку з аналогічним зображенням². Зараз відомі ще дві подібні прикраси: одна з них надійшла у 1934 р. до Британського музею і походження її невідомо³; друга знаходилась у кургані поблизу села Велика Білозірка, розкопаному в 1972 р.⁴. Всі ці вироби згадувались у різних виданнях⁵. В основному автори публікацій датували їх IV ст. до н. е., не даючи детальної характеристики, не відзначаючи, якому божеству могла належати жіноча голова і не уточнюючи місця їх виробництва. Лише Р. А. Хігінс відносить підвіску з Британського музею до південноросійського типу на підставі того, що аналогічні вироби походять з Пантікапею та Ольвії.

Перш за все відзначимо, що на всіх чотирьох прикрасах зображена мініатюрна жіноча голова, яка має деякі спільні риси: головний убір типу діадери чи високої стефани, зачіска з пишними локонами, розділеними на прямий проділ; сережки та намиста (у двох випадках з великим букранієм). Але за стилістичними ознаками вони виготовлені майстрами різного рівня.

Найбільш схожі між собою підвіска з Великої Білозірки та сережка з Пантікапею. Перша відзначається високими художніми якостями, ретельним виконанням всіх деталей (рис. 1, 4—5). Стефана напівовальної форми орнамен-

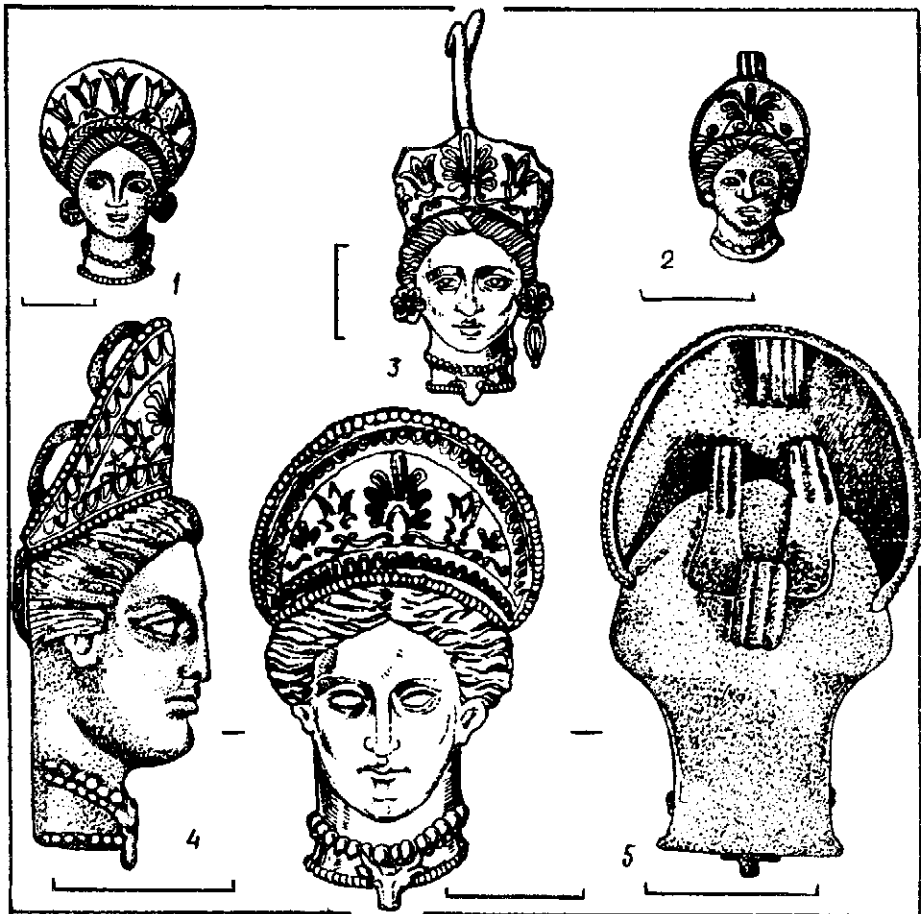

Рис. 1. Підвіски та сережки у вигляді голови Гери: 1 — підвіска з Британського музею; 2 — підвіска з Ольвії; 3 — сережка з Пантікапею; 4 — підвіска з Великої Білозірки у профіль; 5 — підвіска з Великої Білозірки з тильного боку.

тована по краях широким джгутом перлинника, обабіч якого з внутрішнього боку розміщені ови, підкреслені тонким дротом також з перлинним візерунком. Центральний фриз, декорований знизу S-подібними завитками, складається з великої дев'ятипелюсткової пальметки, квітів лотоса та трипелюсткових пальметок. Головний убір такого типу надає жінці надзвичайної урочистості та витонченості.

Видовжений овал її обличчя модельовано м'якими та делікатними штрихами: дещо масивне округле підборіддя, гладке чоло, що переходить у прямий довгий ніс, великі мигдалеподібні очі з чітко позначеними повіками і напіввідкриті повні уста. Волосся, розділене прямим проділом, хвилястими пасмами облямовує високе, майже трикутної форми, чоло. Над вухами воно дбайливо зачесане назад, відкриваючи мочки, в яких висіли сережки (залишились тільки маленькі дірочки). Незважаючи на мініатюрність зображення (висота 32 мм), волосся чітко поділено на окремі живописні локони, що створює враження гри світла і тіней.

Це свідчить, що після відливання у формі голівка була ретельно оброблена у техніці карбування. На шиї — подвійний ряд намиста, певно, з великих круглих перлин, в центрі якого підвішено букраній, який звисас нижче шиї. Товста коротка шия трактована узагальнено, знизу вона рівно підрізана і облямована перлинним пружком, як і на головному уборі. Підвіска складається з двох, окремо відлитих частин: стефани та голівки. З тильного боку

вони скріплені двома стрижнями (рис. 1, 4—5). Зверху на стефані виступає кільце для підвішування.

Найближче до вищеописаної прикраси стоїть сережка, знайдена в Пантікапеї. Вона виготовлена у такій же техніці, але має деякі незначні відмінності: верхній обідок стефани вирізаний за контуром орнаменту, що хоч і нагадує білозірський (дев'ятипелюсткова пальмета та квіти лотосів), але простіший. Широке, майже округле обличчя, довгий ніс з завеликими ніздрями, повні припухлі вуста, очі з набряклими напівзакритими повіками та виступаюче підборіддя надають їй грубуватих рис і недовершеності. Волосся теж розділене на прямий проділ і кожний локон пророблено різцем. У вухах — вишукані сережки у вигляді шестипелюсткової квітки з пуп'янокподібною підвіскою (зберглася тільки одна); на шиї — намисто з букранієм, ідентичним білозірському. Шия також рівно підрізана і облямована перлинником (рис. 1, 3).

Прикраса з Британського музею різниться головним убором у вигляді високої та широкої корони (подібної до кокошника). Вона орнаментована дев'ятьма квітками лотосів та S-подібних завитків, а знизу — двома рядами перлинника, між якими розташована плетена косичка. Обличчя овальне, з широкими вилицями. Очі з плоскими, наче вдавленими очними яблуками, з чого можна припустити, що вони були інкрустовані вставками із слонової кістки чи дорогоцінного каміння. Волосся пригладжене, лише рельєфний велик відокремлює його від високого гладкого чола, але воно також розчесане на прямий проділ у вигляді прямих пасм. З-під нього виступають мочки вух з великими круглими сережками, оздобленими зерню. На рівно підрізаній шиї — низка намиста без букранію. Висота голівки також 32 мм (рис. 1, 1).

І, нарешті, остання підвіска з Ольвії за своїми стилістичними ознаками стоїть дещо осторонь. Це порівняно примітивний грубий виріб. Обличчя має низьке чоло, важке виступаюче обличчя, очі з набряклими повіками та великий ніс. Висока напівовальна стефана оперізує пишне кучеряве волосся, зачесане на два боки на прямий проділ. Велика сканна семипелюсткова пальмета та S-подібні завитки займають майже всю поверхню головного убору, який по краях облямовано тонкою смужкою перлинника. У вухах жінки — великі круглі сережки, що були відлиті разом з голівкою. На шиї — намисто, умовно позначене вдавленими цяточками (рис. 1, 2).

Техніка виготовлення прикрас такого типу майже однакова. Голівка жінки та стефана відливались окремо за восковими моделями, після чого оброблялись у техніці карбування, а потім з'єднувались золотими стрижнями. Прикраси (сережки, намиста з букранієм та орнаментика головних уборів) напаявались на вже готову річ. Всі вироби плоскі з тильного боку, що зумовлено їх призначенням — підвіска до намиста або сережка⁷.

Вірогідно, підвіски були частиною якоїсь шийної прикраси. Так, намисто з Еретрії, що датується кінцем V ст. до н. е., у центрі оздоблено великою голівкою бика (рис. 2, 1)⁸. Ще пишніше та вигадливіше намисто з Тарента початку IV ст. до н. е. оздоблено 7 великими жіночими голівками з пишними зачісками та намистами з підвіскою, що віддалено нагадує букраній, та маленькими жіночими голівками з розпушеними косами, підвішеними до великих багатопелюсткових розеток та фермуарів з кольоровими емаллями (рис. 1, 2)⁹. З кургану Карагодеуаш також походить намисто, у центрі якого підвішено голівку бика (рис. 2, 3, 4). За стилем виготовлення пальмети фермуарів ця прикраса майже аналогічна попередній¹⁰. Голівка бика мала значення апотропею¹¹. Відоме намисто, що складалось виключно з жіночих голівок у високих стефанах, до яких знизу були прикріплені пуп'янокподібні підвіски (рис. 2, 5)¹².

На жаль, охарактеризовані тут підвіски (за винятком білозірської) були знайдені за невідомих обставин. Супроводжуючі їх матеріали в усякому випадку не відзначені. Враховуючи те, що всі вони були в одному екземплярі, цілком можливо припустити, що при похованні їх підвішували на шию на шкіряних ремінцях, пришивали до одягу або просто клали до поховання як зображення божества.

Щодо іконографії цих голівок висловлювались різні думки. Так, ще

О. С. Уваров вважав ольвійську підвіску головою Аполлона¹³. В. І. Бідзіля прикрасу з кургану поблизу села Велика Білозірка відносив до зображень Деметри¹⁴. Найчастіше їх просто називали жіночими голівками¹⁵. Проте всі вони були увінчані високими стефанами чи коронами, що, безсумнівно, вказує на їх належність до божеств. Крім того, зображення з Великої Білозірки та Пантікапею були прикрашені букранієм, який найчастіше пов'язувався з Герою¹⁶. Слід також відзначити, що вони належали до одного типу пам'яток і, очевидно, були копіями з голови якоїсь відомої в давнину статуї. Визнано, що знамениті статуї часто повторювали у різних варіантах та репліках не тільки скульптори, але й коропласти, торевти та карбувальники монет. Наприклад, фігура Ніки, яка знаходилась у руці Зевса Олімпійського, роботи Фідія поширилась у багатьох копіях¹⁷. Відомі також скроневі підвіски з головою Афін у шоломі з трьома фігурками сфінксів з кургану Куль-Оба, які є копією голови Афін Парфенос Фідія¹⁸.

Загальний мотив жіночих зображень на прикрасах дозволяє шукати аналогії серед скульптур класичного часу. Цілком можливо, що підвіски у вигляді жіночої голови були копіями з голови Гери відомого грецького скульптора Поліклета, який створив і до цього часу добре знані статуї Діадумена, Доріфора та Амазонки¹⁹. Наприкінці свого життя у 420—417 рр. до н. е. він зробив статую Гери з золота та слонов'ячої кістки для Аргоського Герайону. Голова Гери за свідченням Павсанія була прикрашена високою короною з рельєфним зображенням Харит і Гор²⁰. Але на аргоських монетах головний убір Гери виконано у спрощеному вигляді і прикрашено лише рельєфними пальметами. До цього часу точної копії поліклетової Гери не знайдено²¹.

Деякі спільні риси у зображенні голів на наших прикрасах з творчою манерою Поліклета можна знайти при зіставленні їх зі статуями Доріфора та Амазонки, — це і трикутної форми гладке чоло, що плавно переходить у прямий ніс, невеликий ледь відкритий рот з припухлими вустами, глибоко посаджені очі з добре окресленими повіками та бровами.

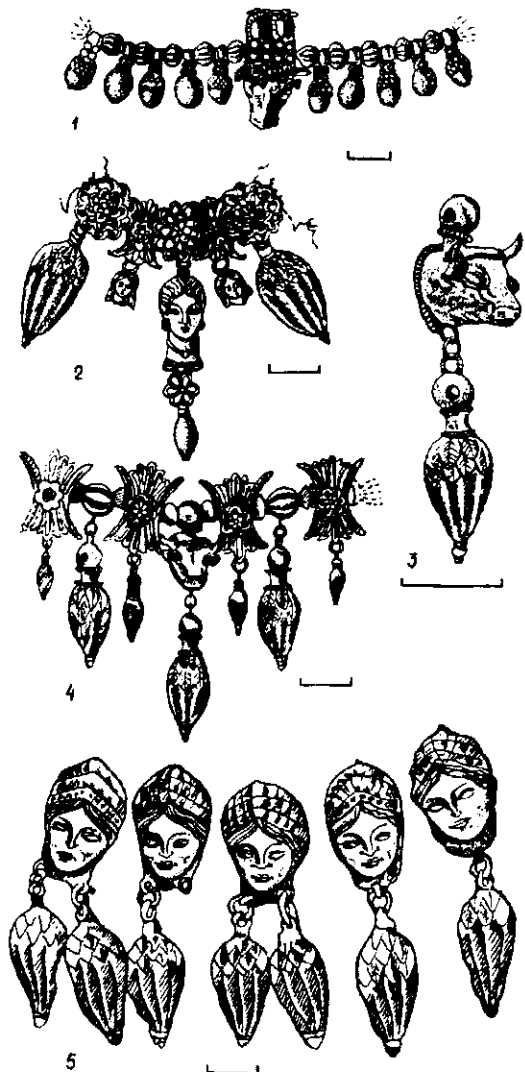

Рис. 2. Фрагменти золотих намист: 1 — фрагмент намиста з Еретрії; 2 — фрагмент намиста з Тарента; 3 — підвіска до намиста; 4 — фрагмент намиста з кургану Карагодеуаш; 5 — фрагмент намиста з кургану поблизу Новоселок.

Нарешті, слід звернути увагу на те, що для цих мініатюрних зображень також якоюсь мірою характерний канон Поліклета, який для людського обличчя встановив принцип поділу на три тотожні частини — чоло, ніс та рот з підборіддям²². Після порівняльних вимірів видно, що всі вони, за винятком ольвійської, відповідають цим вимогам. Але, як було сказано вище, саме ця підвіска за своїми стилістичними якостями справляє примітивне і грубе враження. Найімовірніше, майстер, який зробив її, був менш досвідченим.

Таким чином, є деякі підстави вважати прикраси у вигляді жіночих голівок копіями з золотої статуї Гери роботи Поліклета. Вона довгий час, ще в перші століття нової ери, стояла в аргоському храмі, де її бачив Павсаній²³.

У всіх публікаціях ці золоті вироби датували IV ст. до н. е.²⁴ Але голівки в трактуванні облич і головних уборів зберігають класичні риси і, можливо, були виготовлені ще в першій половині IV ст. до н. е. На всіх прикрасах є сліди зношеності — ум'ятини на підвісці з Великої Білозірки, дуже пошкоджений ніс на британському витворі. Все це може вказувати на те, що ними досить довго користувались за життя і тільки через деякий час вони були покладені до могили.

Що складніше питання про місця їх виготовлення. Останнім часом набула загального визнання думка, що майже всі ювелірні вироби для скіфів у IV ст. до н. е. були зроблені боспорськими торевтами²⁵. Р. А. Хіггінс також відносив ці голівки до південноросійського типу²⁶. Зокрема, Н. О. Онайко навіть унікальні підвіски з головою Афін Парфенос, скопійовані з фідівської статуї, вважала кращими виробами боспорських майстрів²⁷. Дійсно, вони прославились штампуванням і карбуванням різних художніх виробів із золота з застосуванням філіграні і кольорових емалей.

Але у випадку з розглянутими тут прикрасами ми маємо рідкісний випадок, коли вони знайдені не лише у скіфському кургані, але й у Пантікапеї, Ольвії та якомусь іншому місці, звідки походить підвіска з Британського музею.

Крім того, якщо стосовно білозірської та пантікапейської голівок можна припустити, що вони були виготовлені одним майстром, то дві інші, безперечно, належать іншим торевтам. Певно, всі ці ювеліри, якщо вони жили в Північному Причорномор'ї, не мали змоги спеціально займатись копіюванням голови Гери з її оригіналу. Звичайно, це можна було зробити і з її копії, яка могла потрапити на Боспор чи в Ольвію. Але порівняно ідеальні риси обличчя на мініатюрних прикрасах, в цілому високохудожній рельєф, майстерний показ об'ємно-просторового моделювання зображень, навіть творчої фантазії в трактуванні головних уборів і атрибутів, зрештою відсутність аналогічних художніх образів або певних характерних ознак у передачі інших жіночих голів у боспорській торевтиці дозволяють вважати, що всі вони були виготовлені в кількох варіантах, і, можливо, в різних майстернях в Афінах спеціально для торгівлі з причорноморськими греками та скіфами. Не виключено, що подібних прикрас було значно більше і вони належали до серійного виробництва, оскільки користувались попитом у населення Північного Причорномор'я, звідки до афінян особливо у IV ст. до н. е. надходила величезна кількість хліба та інших продуктів харчування.

Примітки

¹ Уваров А. С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря. — Спб., 1851. — С. 120.

² Толстой И., Кондаков И. Классические древности Южной России. — Спб., 1889. — Вып. 1. — С. 58. — Рис. 79; Галанина Л., Грач Н., Торнеус М. Ювелирные изделия в Эрмитаже (особая кладовая). — Л., 1979. — Рис. 21.

³ Higgins R. A. Greek and Roman jewellery. — London, 1961. — P. XXII, 128. — Pl. 25b.

⁴ Бидзиля В. И., Болтрик Ю. В., Отрошенко В. В. и др. Работы Запорожской экспедиции // АО 1972 года. — М., 1973. — С. 261; Золото степу. Археологія України. — Шлезвіг, 1991. — Кат. № 130.

⁵ Hadaczek K. Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker. — Vienna, 1903. — P. 44. — Fig. 82;

Minns E. H. *Scythians and Greeks*.— Cambridge, 1913.— Fig. 29; *Archaeologischer Anzeiger*.— 1913.— 28.— S. 197.

⁶ Higgins R. A. *Op.cit.*— P. 128.

⁷ *Ibid.*— P. 128.

⁸ *Ibid.*— P. 127.— Pl. 26.

⁹ *Ibid.*— P. 127.— Pl. 28.

¹⁰ Лаппо-Данилевский А., Мальмберг В. Курган Карагодеуаш // МАР.— 1894.— № 13.— С. 154, 155.— Табл. IV, 1, 2.

¹¹ Там же.— С. 155. Принесення биків у жертву Гері та шанування її у вигляді корови було відомо в Аргосі (див.: *Мифы народов мира*.— М., 1987.— Т. 1.— С. 276).

¹² *Scythian gold*. Museum of Historic Treasures of Ukraine.— Tokio, 1992.— № 82.

¹³ Уваров А. С. Указ. соч.— С. 120.

¹⁴ Бидзиля В. И. и др. Указ. соч.— С. 261.

¹⁵ Higgins R. A. *Op.cit.*— P. 128; Галанина Л., Грач Н., Торнеус М. Указ. соч.— № 21.

¹⁶ *Мифы народов мира*.— С. 276.

¹⁷ Richter M. A. *The Phidian Zeus at Olympia* // *Hesperia*.— 1966.— XXXV.— № 2.— P. 166—170.

¹⁸ Higgins R. A. *Op. cit.*— P. 128.— Pl. 29; Колпинский Г. Д. Великое наследие античной Эллады.— М., 1977.— С. 112.— № 270; Онайко Н. А. Об отражении монументального искусства в боспорской торевтике (мастера медальонов кульбовских подвесок) // *Проблемы античной истории и культуры*.— Ереван, 1979.— С. 389—396.

¹⁹ Виннер Б. Р. *Искусство Древней Греции*.— М., 1972.— С. 179—188.

²⁰ Павсаний. Описание Эллады.— М., 1938.— Т. 1.— II, XVII, 4.

²¹ Виннер Б. Р. Указ. соч.— С. 185.

²² Там же.— С. 181.

²³ Павсаний. Указ. соч.— II, XVII, 4.

²⁴ Толстой И., Кондаков Н. Указ. соч.— С. 58; Бидзиля В. И. и др. Указ. соч.— С. 261; Higgins R. A. *Op. cit.*— P. 128.

²⁵ Прушевская Е. О. Художественная обработка металла (Торевтика) // АГСП.— М.— Л., 1955.— С. 339—344; Блаватский В. Д. Об искусстве Боспора // *Античная археология и история*.— М., 1985.— С. 184—186.

²⁶ Higgins R. A. *Op. cit.*— P. XXII, 128.

²⁷ Онайко Н. А. Указ. соч.— С. 389—395.

М. В. Русяева

ЗОЛОТЫЕ УКРАШЕНИЯ В ВИДЕ ГОЛОВЫ ГЕРЫ

В разных местах Северного Причерноморья (Ольвия, Пантикапей, скифский курган у села Великая Белозерка) были найдены украшения в виде женской головы; происхождение четвертой подвески, хранящейся в Британском музее, не установлено.

Предполагается, что — что это изображения головы Геры, в разных вариантах скопированные со знаменитой статуи Поликлета. На основании стилистических особенностей данные изделия можно датировать первой половиной IV в. до н. э. и считать их работой афинских торевтов.

М. V. Rusyaeva

GOLDEN ADORNMENTS LOOKING LIKE HERA'S HEAD

Adornments looking like woman's head were found in different points of the North Black Sea territory (Olbia, Panticapei, Scythian burial mound near vil. Velikaya Belozerka); the origin of the fourth pendant kept at the British museum is not determined. It is supposed that these adornment depicts Hera's head which was copied in different variants from the famous statue made by Polycleetus. Stilistic peculiarities permit dating these articles the first half of the 4th cent. B.C. and treating them as work of Athens thorevts.